

V E R E N I G I N G R E S P O N D E O

INTERIM

A L S H I T L E R V A L T

Inhoudsopgave

Inleiding, Jan Kroesen/Wilmy Verhage	2
Hoe kwam ik ertoe een boek over een Duitse verzetsgroep te schrijven? Marlouk Alders	3
Nieuw boek over Duits verzet Feico Houweling	7
Het was een leuk feest Jan Kroesen	10
Bij de boekpresentatie van 'Als Hitler valt' Jan Kroesen	11
'Als Hitler valt', een mooi, compact inhoudrijk boekje Henk van Olst	14
Een gedicht van Eugen Rosenstock Huessy, vertaling Wilmy Verhage	19
Bericht uit het bestuur Otto Kroesen	21
Achterpagina	23

INLEIDING.

Geachte lezer, lezeres, lieve vrienden,

Bij deze Interim is het nauwelijks nodig om een lange inleiding te schrijven. Een korte introductie kan deze keer volstaan.

Dit nummer, het tiende, is nagenoeg geheel gewijd aan de publicatie van Marlouk Alders: *Als Hitler valt*. Marlouk vertelt daarin het verhaal van de Kreisauer Kreis, de verzetsgroep in Duitsland waaraan de naam van Helmuth James von Moltke als de leidende figuur is verbonden. Het is niet onmiddellijk een heroïsch verhaal in de Griekse zin van het woord. Het gaat in de allereerste plaats om echte moed van echte mensen die hun leven op het spel hebben gezet, een verhaal van krachtige mensen die geloofden in de waarden die eigen zijn aan mens-zijn. Die hun handelen hierdoor lieten bepalen, wat de consequenties voor hun eigen leven ook zouden zijn. Ze richtten hun blik op de toekomst. Op een samenleving waarin elk mens telt. Waar menselijke waardigheid, maatschappelijke opbouw 'van onderaf', nadruk op zelfbestuur, één Europa, oog voor rechten van minderheden, recht op leven, vrijheid en bezit moest in de plaats komen van de chaos die het Nationaal-socialisme zou achterlaten, nadat Hitler gevallen zou zijn. Een heroïek van 'instaan voor allen' in plaats van alleen voor eigen stad of stam.

'Als Hitler valt', is dan ook met recht de titel van het boek geworden dat door Marlouk de 6e mei werd gepresenteerd en overhandigd aan Lien Leenman-De Pijper, maar postuum ook aan haar man, Wim Leenman.

Vervolgens een verslag van de receptie, en een beschouwing naar aanleiding van het boek, van Henk van Olst.

Naast dit alles is een gedicht opgenomen van ERH aan Arthur Stein vertaald door Wilmy Verhage. Daarin zijn een aantal gedachten aan te treffen die het denken van ERH tekenen. Niet het denken vanuit de geboorte naar de dood, van begin naar einde – de 'automatische vooruitgang' als het ware – maar het terugdenken vanuit de dood naar het leven, van dood en sterven terug(denken) naar hoe wij als mens geboren worden. Niet van kennis naar inzicht, maar omgekeerd; van inzicht naar kennis.

Aan het eind van deze editie volgt dan nog een korte vooruitblik naar de aanstaande bijeenkomst waarvan u/wij de uitnodiging al hebben ontvangen.

Wij wensen u veel leesplezier,

Wilmy Verhage en Jan Kroesen.

HOE KWAM IK ER TOE EEN BOEK OVER EEN DUITSE VERZETSGROEP TE SCHRIJVEN?

MARLOUK ALDERS

Mij is gevraagd wat de drijfveer is geweest tot het schrijven over de Kreisauer Kreis. Daar is geen gemakkelijk, enkelvoudig antwoord op in de trant van: Nou, dat leek me wel leuk! Integendeel. De onderliggende redenen gaan veel dieper:

Er ging een geschiedenis aan vooraf waarin ik in een constante fase van de onverwerkte oorlog van mijn ouders en andere mensen zat. Mijn verleden voelde als een voortdurende totalitaire oorlogssituatie, zelfs toen ik hulp zocht.

Ik groeide op in de onmogelijke positie van ondergeschikte in een onderdrukkend systeem.

Ik had geen droom over mijn toekomst. Ik had geleerd dat verzet levensgevaarlijk en onmogelijk was. Ik had geen verbinding met anderen die zich wel konden verzetten. In mijn eentje kon ik geen tegenwicht bieden aan de negatieve machten en krachten die bezit van me hadden genomen. Ik voelde hoe destructief dat was en had geen idee hoe het anders kon. Ik had het contact verloren met de normen en waarden, waar het in het leven werkelijk om gaat.

Ik kon het juk van vervolging, inperking, totalitaire macht niet langer verdragen en vond mijn toevlucht in het Rosenstock Huessy Huis. En zoals het vele ontheemde vluchtelingen overkomt: Ik snapte in eerste instantie niets van die nieuwe plek! Het ging er zo anders aan toe dan ik gewend was, dat ik regelmatig dacht: Lieve help, waar ben ik terecht gekomen? Wat gebeurt hier? Waar hebben ze het in hemelsnaam over? Het derde millennium? In feite was ik, zeker in het begin dat ik in het RHH woonde, doodsbang voor die onbekende wereld die ik niet kende! (Hoe moet zoiets voor een vluchteling zijn?)

Gelukkig kreeg ik de tijd mijn draai te vinden en leerde ik zien dat het huis me iets bood wat ik nooit voor mogelijk had gehouden. Er bleek een andere wereld te zijn die betere dingen bood: Bescherming, vrijheid, scholing, etc.

Ik maakte kennis met de ideeën en gedachten van Eugen Rosenstock Huessy en uiteindelijk in het verlengde daarvan, met de ideeën en gedachten van de mensen van de Kreisauer Kreis.

En hier ligt, voor mij, een verbinding met een van de redenen voor mijn boek: De Kreisauers begrepen dat als de oorlog afgelopen was, er een ontredderd volk zou zijn dat niet zomaar even vorm kon geven aan een andere nieuwe toekomst. Dat daar iets voor nodig was. En ze maakten daar een doordacht plan voor! Ik kreeg daarmee iets in handen dat mij ook richting gaf. Het roer moest om, maar hoe?

Heel belangrijk voor mij werden daarbij de Duitse woorden: Ein Entscheidung treffen! Ik kan een paar momenten in mijn leven aanwijzen waarop ik dacht: "Nu is het klaar, zo kan het echt niet verder. Ik stap uit deze situatie ongeacht de gevolgen." Iets dergelijks hadden de Kreisauers ook gedaan. Ze handelden vanuit een innerlijk besef, het kan echt niet anders meer. Ze maakten een fundamentele keuze waarbij ze hun leven op het spel zetten op het moment dat het er werkelijk toe deed!

Kort samengevat voor mij werd duidelijk: Ik kan, mag en moet misschien wel keuzes maken! Als het verleden voorbij is, zijn er andere mogelijkheden. En: Wat ik toen nog niet kon zien of verwoorden: Er is een toekomst!

Maar daarmee was ik er nog niet! Want wat waren die mogelijkheden? Wat kon die toekomst inhouden? Wat deed er werkelijk toe? En wat niet!

De manier waarop de Kreisauers dat deden, is nog een belangrijke reden voor het schrijven van mijn boek.

Het samen werken, samen praten, samen leven zagen ze als leerschool: Voor de tweede wereldoorlog organiseerden ze al vrijwilligerskampen waarbij ze zich bezighielden met ernstige problemen in Waldenburg. Daar heerste grote werkeloosheid, er was schrijnende armoede en er waren veel vluchtelingen naar dit gebied gekomen uit de gebieden die na de eerste wereldoorlog aan Polen waren gegeven.

Toen al werden essentiële normen en waarden vastgesteld en onder woorden gebracht: Contact hebben met en buiten de eigen groep, openstaan voor ideeën van anderen, anderen niet buiten- of uitsluiten, het (leren) overbruggen van kloven, het aanvaarden dat elk mens anders is en dat je dan toch je eigenheid kan en mag behouden, wederzijds respect, de kwaliteit en kracht van elk mens persoonlijk waarderen, vooroordelen afbreken en tot nieuwe inzichten te komen.

Kortom: een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de hele bevolking.

De ervaringen die ze met deze kampen opdeden, werden ook gebruikt bij hun plannen voor “na Hitler”. Door niet mee te gaan in het negatieve systeem, maar verbinding met anderen te zoeken, konden zij tegenwicht bieden aan de totalitaire dictatuur. Leidend beginsel voor de leden van de Kreisauer Kreis was dat er in tijden van crisis en nood behoefte was aan saamhorigheid om hoop te blijven houden op de toekomst!

We moeten het met elkaar doen. Dat geldt op verschillende manieren ook voor de tijd, waarin wij nu leven. Kwesties als het klimaat, onderdrukking en geweld in vele landen, de enorme vluchtelingenstromen als gevolg daarvan roepen daar om. En ook in onze huidige maatschappij zijn milde tot extreme vormen van onderdrukkende systemen ingebakken, waarin mensen vastzitten en geen uitweg weten.

Positieve voorbeelden van wat wél mogelijk is werken stimulerend:

Daar waar mensen zijn opgestaan als Rosa Parks, Maarten Luther King, Nelson Mandela, Ghandi, de Dwaze Moeders, de Kreisauer Kreis en vele, vele anderen is er sprake van een positieve kracht: Door contact te hebben met de belangrijke waarden in het leven en deze trouw te blijven en bereid te zijn het eigen leven daarvoor op te offeren, namen zij hun eigen verantwoordelijkheid op zich voor de dingen die gebeurden.

Als recht tot onrecht wordt, dan wordt verzet een gewetenskwestie. En hoe vrijwillig is dat?

De keuze - de *Entscheidung* - voelt als een onontkoombaar moment, dat tegelijk de deur naar de persoonlijke vrijheid opent.

Verzet is niet alleen de strijd tegen tirannie van een dictatuur, maar ook de moed om steeds te handelen tegen de stomme, depersonaliserende kracht en dwang van een vernietigende levenswijze. Onwrikbaar harde tegenstellingen mogen nooit meer zo' n beslissende betekenis hebben.

Tot slot over naar het officieel gedeelte:

Wat ik heel graag wil memoreren is dat het vandaag niet zomaar een dag is. Het is 6 mei, de verjaardagdatum van Wim Leenman en aan mij de heugelijke taak om postuum aan Wim en in levende lijve aan Lien, het eerste exemplaar te overhandigen! Lien, zonder het Rosenstock Huis, zonder het met jullie mee mogen leven en de kennismaking door jullie met Kreisau, zonder dat zou dit boekje nooit verschenen zijn. En ook nooit zonder Feico! Dat het zover is gekomen, heb ik aan beiden te danken. Dus, dank aan jou, Feico en aan Lien en Wim. Voor Feico de bloemen en voor Lien het boek!

NIEUW BOEK OVER DUITS VERZET

Haarlem, 6 mei 2017, bij de presentatie van *Als Hitler valt*.

FEIGO HOUWELING

Beste Lien en Marlouk, beste aanwezigen, Hoor! Geschiedenis is eigenlijk geen uitgeverij, maar een vertelbedrijf waarbij onze geschiedenis centraal staat. De naam verwijst naar een belangrijk artikel van Rosenstock-Huessy, de naamgever van dit huis, getiteld: *History must be told* ofwel de geschiedenis moet verteld worden. Dat is precies wat Marlouk heeft gedaan.

ik vind het een hele eer om hier het nieuwe boek van Marlouk te mogen presenteren. Het is in meer dan één opzicht een bijzonder boek en daar kan ik meteen aan toevoegen

dat de plek waar we nu zijn, deze prachtige kapel in het Rosenstock-Huessy Huis, ook een heel bijzondere plek is. Want precies hier in dit huis komen de lijnen bijeen die Marlouk zo mooi beschrijft.

Het verhaal begint natuurlijk met Helmuth James von Moltke, de hoofdpersoon in het boek, omdat hij de initiatiefnemer en ook de feitelijke leider was van de Kreisauer Kreis – de Duitse verzetsbeweging die tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte aan een nieuwe, democratische en Europegezinde orde voor Duitsland wanneer Adolf Hitler en zijn nazibende eenmaal zou zijn gevallen. Deze Helmuth James von Moltke werd, zoals u in het boek kunt lezen, in 1944 gearresteerd en begin 1945 om het leven gebracht.

Helmuth James von Moltke is niet in dit huis geweest, maar zijn weduwe Freya en zijn zoon Konrad wel, meermalen zelfs. Beiden zijn inmiddels overleden, maar ze hadden in de jaren 70, 80 en 90 hechte banden met de bewoners van dit huis. Lien weet er alles van. Vraagt u het haar. Of de talloze anderen met wie zij intensief contact hadden en van wie er hier een heel aantal aanwezig zijn.

Freya stelde het zeer op prijs dat dit huis, deze leefgemeenschap, vernoemd was naar Eugen Rosenstock-Huessy. Zij wist dat Rosenstock-Huessy een heel belangrijke bron van inspiratie is geweest voor Helmuth James von Moltke. Dankzij de inspanningen van Rosenstock-Huessy samen met Helmuth James von Moltke vormde zich eind jaren twintig in het Duitse Silezië de kring van vrijwilligers die de basis zou vormen voor de latere verzetsbeweging Kreisauer

Kreis. Rosenstock-Huessy zag zich vanwege zijn Joodse achtergrond gedwongen om uit te wijken naar Amerika. Na de dood van haar man kwam ook Freya met haar beide zoons in de VS terecht en zo vormde zich een kring van gelijkgezinden die tot op de dag van vandaag bestaat en waarvan Marlouk op haar eigen manier deel uitmaakt.

Lange tijd is de geschiedenis van de Kreisauer Kreis in de schaduw gebleven van meer roemruchte verzetsbewegingen zoals de *Rote Kapelle* en *die Weisse Rose*. Dat de Kreisauer Kreis zich aan die schaduw kon ontworstelen is vooral te danken aan weer iemand anders die zich vaak in dit huis heeft laten zien en die overtuigd was van de invloed van Rosenstock-Huessy op Helmuth James von Moltke. Ik heb het over prof. Ger van Roon, de man als allereerste de geschiedenis van de Kreisauer Kreis heeft beschreven. Ook in Duitsland kwam hij als eerste met zijn verhaal. Hier in dit huis opende hij in de jaren zeventig een tentoonstelling over de Kreisauer Kreis. Ook hij is inmiddels overleden. Van Roon zal herinnerd worden om zijn inspanningen om dit deel van de geschiedenis boven water te krijgen.

Zo is dit huis een kruispunt van de Duitse en Nederlandse geschiedenis van de twintigste eeuw. Nog eens twee namen mogen in dit rijtje niet ontbreken en dat zijn natuurlijk die van Wim en Lien Leenman. Wat had ik graag gewild dat Wim nog zou leven en dit boek van Marlouk zou mogen aanschouwen. Wat zou hij blij geweest zijn. Het is namelijk ook een bekroning op het werk van Wim en Lien Leenman, omdat zij – helemaal in de geest van Eugen Rosenstock-Huessy en Helmuth James von Moltke – zijn begonnen met het organiseren van vrijwilligerskampen in het huidige Krzyzowa in Polen. Krzyzowa, dat is het vroegere Kreisau, het landgoed van Helmuth James en Freya von Moltke waar de verzetsbeweging Kreisauer Kreis in de oorlogsjaren heimelijk bijeenkwam om te bespreken hoe Duitsland eruit zou moeten gaan zien wanneer Hitler eenmaal het veld zou hebben geruimd. Want dat dat zou gaan gebeuren, daarvan waren alle leden van deze kring overtuigd. Het was slechts een kwestie van tijd, meenden zij, en daarin hebben ze gelijk gehad, ook al hebben velen van hen het zelf niet meer mogen meemaken.

Eugen Rosenstock-Huessy, Helmuth James von Moltke, Freya, Konrad, Ger van Roon – er zijn nog zoveel meer namen die ik zou kunnen noemen, omdat nog veel meer nazaten van de Kreisauer Kreis en de kring van betrokkenen daaromheen hun weg naar dit huis hebben weten te vinden. Eén naam wil ik in ieder geval nog wel noemen en dat is die van Franz von Hammerstein, die eveneens dit huis heeft bezocht. Maar de naam van Franz von Hammerstein is belangrijk om te worden onthouden, omdat hij samen met Eugen Rosenstock-Huessy, het idee

van de vrijwilligerskampen de toekomst heeft ingedragen door de oprichting van Aktion Sühnezeichen Friedensdienste, vrijwilligerswerk als teken van verzoening in dienst van de vrede. Vele tientallen zo niet honderden jonge Duitse vrijwilligers van deze organisatie hebben na de oorlog in Nederland gewerkt en geleefd, met name hier in dit Rosenstock-Huessy Huis.

Zo loopt er een rechtstreekse en hoogstpersoonlijke lijn van de vrijwilligerskampen in Silezië in de jaren twintig, de verzetsbeweging Kreisauer Kreis en Aktion Sühnezeichen Friedensdienste en het Rosenstock-Huessy Huis. Het is een lijn die wijst naar de toekomst, zelfs al weten we op dit ogenblik niet hoe en door wie die lijn verder zal worden getrokken. Daaraan heeft in ieder geval Marlouk haar bijdrage geleverd door het schrijven van dit boek.

Als Hitler valt, Helmuth James von Moltke en de Kreisauer Kreis, door Marlouk Alders,
Uitgever: Hoor! Geschiedenis, Rotterdam; ISBN paperback: 978-90-822498-8-0;
via de gewone boekhandel en via internet-boekhandels verkrijgbaar.
Prijs: € 15,-.

HET WAS EEN LEUK FEEST

Enig overleg vooraf ...

..., maar dan prachtige muziek van Maria Möckel en Laurens Moreno.

..., waarna wij ons ter felicitatie spoedden

..., waar Marlouk helemaal klaar voor was

... waarna wij bij de gezusters Leenman

..., een hapje en een drankje haalden

**BIJ DE BOEKPRESENTATIE VAN 'ALS HITLER VALT'.
AUTEUR: MARLOUK ALDERS**

JAN KROESEN

Die titel 'Als Hitler valt', komt als een refrein terug in dit nummer van de Interim. Die titel gaf Marlouk mee aan haar boek. De ondertitel: Helmuth James von Moltke & de Kreisauer Kreis. Wilmy zei al van tevoren dat er veel lijnen bij elkaar zouden komen in deze bijeenkomst. En dat is ook zo. Die lijnen hebben een kruispunt in het Rosenstock-Huessy huis. Een stukje geschiedenis van het Rosenstock-Huessyhuis (hierna RRH) kwam tot leven. Want voor een betrekkelijke nieuwkomer als ik, die helemaal niet betrokken is geweest bij het RRH en haar bewoners is het tamelijk lastig om daar een voorstelling van te maken. Bovendien ben ik een verstokte noorderling en krijg ik dus ook niet zo mee wat er in de grote stad gebeurt. Haarlem was tamelijk ver weg in de zestiger en zeventiger jaren.

Wat duidelijk werd in en tijdens deze boekpresentatie is dat de bewoners van het RRH-huis vooral ook een werk en spraakgemeenschap was. Er liepen veel verschillende mensen rond. Men hield zich bezig met de maatschappelijke omstandigheden die zich in Haarlem en omstreken afspeelden.

Tegenwoordig zou men dat 'Social Work' noemen of wat ouderwets: Maatschappelijk Werk. Het was niet alleen een leergemeenschap, maar ook een leef-werkgemeenschap. Mensen van allerlei komaf konden er zo nodig onderdak vinden. Stagiaires van verschillende opleidingen deden daar ervaring op. Mensen die om wat voor reden dan ook waren vastgelopen konden er rekenen op steun en onderdak. Zo sprak ik na het officiële gedeelte van de boekpresentatie iemand die als stagiaire in het RRH huis had gewerkt. Naar zijn zeggen is het huis en wat er in gebeurde van beslissende betekenis geweest

voor z'n verdere leven. Men gaf er op geheel eigen en unieke wijze het gedachtegoed van ERH handen en voeten. Als leef-, leer- en werkgemeenschap was men in het huis dan ook niet alleen bezig met 'werken', maar ook het gedachtegoed van Eugen Rosenstock-Huessy. Werken en leren; moderner gezegd.

Dat werken aan maatschappelijke problemen is wel een heel duidelijke lijn. Niet alleen in gesprekken met mensen, maar ook in concreto hulpverlening en ondersteuning. Hands on, compleet met hamer en spijkers, schoffel en hark. Daarnaast ook het leren. De naam Eugen Rosenstock-Huessy staat er bijna garant voor. De opzet van volksuniversiteiten en werkkampen die beide gekenmerkt worden door werken en ook door leren draagt het merkteken van het sociale en ook politieke leven van volwassen mensen. In hun handen ligt de toekomst. Van oudsher was het leerhuis een gebruikelijke instelling waar volwassenen lering opdeden. Rosenstock plantte dat over in de situatie van het vooroorlogse Duitsland in gebieden waar het economisch slecht ging. Om een stap verder te komen moest er geleerd worden omtrent de situatie waarin mens zich bevond. En wat geleerd werd moest ook weer verder gedragen worden in de toekomst in de vorm van concrete plannen en maatregelen. Want leren omtrent bevrijding uit het diensthuis is één ding, de vrijheid de toekomst in dragen, duwen, vraagt opnieuw werk. De merktekens daarvan zijn terug te vinden in de geschiedenis van het RRH en onze vereniging.

Het is daarom mooi dat het boek 'Als Hitler valt' in de loop van die gebeurtenissen is gepubliceerd. Het was hard werken voor Marlouk om uit te komen bij de dag van 6 mei, van haar boekpresentatie. Het werken en leren is op elke pagina terug te vinden. Onder andere wanneer het gaat om het ASF (Aktion Sühnezeichen Friedensdienste), die in het RRH een onderkomen vond om hun activiteiten te organiseren en te coördineren zo vlak na de oorlog. Aktion Friedensdienste; ook met het oog op de toekomst. Duitsers die daarmee bezig waren.

Rosenstock schrijft dat filosofieën niet zozeer ontstaan als voortborduursel op de aan hen voorafgaande filosofen. Filosofen worden 'geboren' uit oorlogen, uit ervaringen van leed en ontredde van volwassen mensen. Zo is Descartes verbonden met de 30-jarige oorlog, Schopenhauer komt op de slagvelden van Napoleon tot nadenken en Nietzsche na de Frans-Duitse oorlog. Rosenstock zelf tijdens en na de twee wereldoorlogen. Ongetwijfeld kan men ook zoiets van het boek van Marlouk zeggen. 'De oorlogen zijn delen van een toekomst die in de daaropvolgende vrede nog aan de dag gelegd moeten worden.'

De verwevenheid van Marlouk, van haar leven met het RRH en de geschiedenis daarvan, de materie van haar boek, het leven van de Kreisauer Kreis, de krachtlijnen daarvan in het RRH, leveren een bouwsteen aan die toekomst.

Marlouk, dank daarvoor!

Tot spreeks!

‘ALS HITLER VALT’ EEN MOOI, COMPACT INHOUDRIJK BOEKJE

HENK VAN OLS

Bij mijn vertrek als landelijk voorzitter van Kerk en Vrede op 16 juni 1984 ontving ik van mijn vredesvrienden een dagboek geschreven door de Duitse journaliste Ruth Andreas-Friedrich getiteld ‘Er woonden mensen in Berlijn’. Haar dagboek aantekeningen gaan over de oorlogsjaren 1938 tot en met de bevrijding van Berlijn in 1945 door de Russische troepen.

De schrijfster had met haar dagelijkse aantekeningen een belangrijk doel voor ogen, namelijk het vastleggen van het lot van de tallozen die in de nazitijd vervolgd werden, maar ook het benoemen van het verzet van anderen. Ook maakt zij steeds melding van degenen die zich vaak met groot gevaar voor eigen leven inzetten voor hun vervolgde familieleden en vrienden.

Deze zomer, na het verschijnen van ‘Als Hitler valt’, Helmuth James von Moltke en de Kreisauer Kreis’, geschreven door Marlouk Alders en gepresenteerd op 6 mei j.l. in het Rosenstock Huessyhuys in Haarlem, heb ik het dagboek van Andreas-Friedrich herlezen, nu met bijzondere aandacht voor de passages die gaan over de door de nazi’s in Berlijn opgepakte, gevangengezette, veroordeelde en ter dood gebrachte Helmuth James von Moltke.. Ook heb ik naarstig gezocht naar een enkel bericht over zijn vrouw Freya die alles in het werk heeft gesteld om haar man aan dit vreselijke lot te doen ontkomen.

Op zondag 11 oktober 1942 tekent de schrijfster op in haar dagboek: *Wij (verzetsmensen) vergaderen bij Hinrichs. Er zijn er veel. Mensen van de kerk en mensen van het openbare leven. Burgers, collega's en verlofgangers. Een kring van de meest verschillende opvattingen. Slechts op één punt zijn allen het eens. Dat slechts een verloren oorlog het einde van de nazi's betekent. In een hoek zit, stil in zijn stoel, achteroverleunend, een zwijgzame man. Hij beschouwt met wijd open ogen opmerkzaam iedere aanwezige. Hij spreekt weinig, mengt zich nauwelijks in de hartstochtelijke conversatie. Alleen knikt hij af en toe instemmend voor zich uit.'Ja dat is zo'....'Zeker daarin kunt u gelijk hebben!'*

'Wie was die heer?' informeert Ruth bij gastheer Hinrichs, wanneer de onbekende vroeger dan alle anderen afscheid genomen heeft. 'Moltke, graaf Helmuth von Moltke. Onze knapste kop. Zij zullen nog van hem horen. Grote groepen staan achter hem. Van rechts tot links. Hij werkt bij....'

Op donderdag 30 maart 1944 vermeldt het dagboek: *'Ik moet u dringend spreken' zegt Hinrichs door de telefoon. 'Het gaat over onze vriend M'. Zou dat Moltke zijn? We maken een afspraak voor 's middags. Het gaat over Moltke. Eind januari hebben ze hem gearresteerd. Er is verraad in het spel. Wat men hem precies ten laste legt is niet zonder meer vast te stellen.*

We maken nu even een sprong in de tijd. Op dinsdag 19 december 1944 komt in de dagboek aantekeningen Freya von Moltke in beeld:

Om elf uur gaat de telefoon. 'Hier Freya. Ik sta op station Südende. Ik ben in tien minuten bij u.' Gravin Moltke. We ontmoeten elkaar, of we elkaar al jaren kennen. Waar een leven op het spel staat, verbleken plichtplegingen. Ik bekijk het gezicht van deze vrouw. Zelden zag ik een ziel zuiverder weerspiegeld in menselijke trekken. We praten niet veel over gevoelens. We praten niet over onze angst en niet over onze zorgen. We praten over wat er gedaan is, wat er gedaan kan en moet worden. In de eerste dagen van januari zal het proces tegen graaf Helmuth James von Moltke plaats vinden.

Nu volgen de berichten elkaar snel op. Het proces tegen Moltke en de zijnen vindt plaats op woensdag 10 januari 1945. Nog voor de avond valt wordt tegen Moltke, Depp en Sperr de doodstraf geëist. De volgende dag wordt het vonnis uitgesproken. Dood door de strop. Op vrijdag 26 januari 1945 wordt Moltke opgehaald uit de gevangenis om geëxecuteerd te worden in de loods van Plötzensee.

In de tachtiger en negentiger jaren van de vorige eeuw, maar ook rond de millenniumwisseling, dus vóór en na de Wende, de Val van de Muur, ben ik een aantal malen in Berlijn geweest om daar in het zogenaamde Bendlerblock in de Stauffenbergstrasse onderzoek te doen naar de Gedenkstätte Deutscher Widerstand. Ik wilde meer weten over de omvang, de breedte en de kracht van het Duitse verzet tegen Hitler en zijn trawanten.

Aanvankelijk concentreerde ik mij vooral op het verzet vanuit protestantse kringen in Duitsland met name op het leven en werk van de ook in Nederland zeer bekend geworden theoloog Dietrich Bonhoeffer. Maar al heel snel viel het mij op tijdens mijn gang door al die zalen van dit immens grote gebouw, hoe wijd vertakt het verzet is geweest vanuit alle geledingen van de Duitse bevolking. De zaal waar

ik het meest geweest ben is gewijd aan de Kreisauer Kreis. Alle materiaal dat ik over deze verzetsbeweging te pakken kon krijgen, heb ik hier verzameld.

Bij de ingang van de zaal vind je een overzicht van het tentoongestelde met als openingszin: 'In dieser Raum wird die Geschichte des Kreisauer Kreises einer der wichtigsten Gruppen im Kampf gegen das NS-Regiem dargestellt.' Wat het meest in het oog springt is een lange reeks portretten van de afzonderlijke personen die tot de Kreisauer Kreis gerekend worden met daarbij in het kort hun levensgeschiedenis die in veel gevallen eindigt met de slotzin 'ermordet in Berlin-Plötsensee'. Veel aandacht krijgt vanzelfsprekend ook het landgoed van de familie Von Moltke in Kreisau waar een aantal belangrijke samenkomsten van sympathisanten heeft plaats gevonden. Ook de verslagen van deze bijeenkomsten tref je daar aan. Je merkt dat tijdens die conferenties heel grondig is nagedacht over een 'Neuordnung' voor 'die Zeit da nach', waarmee bedoeld wordt de tijd na 'de val van Hitler'. Een aantal 'leden' van de *Kreis* heeft in 1943 besloten mee te doen aan de samenzwering die erop gericht was Hitler uit de weg te ruimen. Dat heeft geleid tot de mislukte aanslag op 20 juli 1944 in het hoofdkwartier van de Führer, Wolfschanze bij Rastenburg in Oost Pruisen. Die aanslag was voorbereid door Claus graaf Von Stauffenberg en de zijnen vanuit de burelen van het Bendlerblock. De werkkamer van Stauffenberg is nu ingericht als zaal om stil te staan bij deze ultieme daad van verzet. Al heel snel na de aanslag is in korte tijd een heel aantal 'samenzweerdere' opgepakt, in de grote binnenplaats van het Bendlerblock tegen de muur gezet en standrechtelijk vermoord.

Na mijn bezoeken aan het Bendlerblock en de bestudering van alle documenten die daar gratis ter beschikking worden gesteld, was mijn honger naar nog meer kennis van het Duitse verzet en met name van het verzet van de leden van de Kreisauer Kreis nog lang niet gestild. Het was voor mij dan ook een grote verrassing dat ik in het jaar 2000 van het secretariaat van de 'Evangelische Kirche der Union' in Berlijn een uitnodiging kreeg om deel te nemen aan een conferentie van Pfarrer und Pfarrerinnen uit Duitsland, Polen en Tsjechië in het internationale ontmoetingscentrum op het landgoed van de familie Von Moltke in Kreisau.

Ter voorbereiding hierop heb ik het boek (het is een standaardwerk!) van prof. dr. Ger van Roon gelezen getiteld 'Neuordnung im Widerstand.' Het bleek zijn proefschrift te zijn met als ondertitel 'Der Kreisauer Kreis innerhalb der Deutschen Widerstandsbewegung.' Ik had me geen betere gids kunnen wensen.

Dit alles borrelde bij mij boven toen ik de uitgave van 'Als Hitler valt, Helmuth James von Moltke en de Kreisauer Kreis' geschreven door Marlouk Alders las. Wat een mooi handzaam boekje met een indrukwekkend voorwoord: een fragment uit Von Moltke's afscheidsbrief van 10 oktober 1944 aan zijn zoons:

'Ik heb mijn hele leven lang, al op school, gestreden tegen een geest van bekrompenheid en macht, van de zelfverheffing, de intolerantie en van de absolute meedogenloze drijfverij, die de Duitsers met zich meedragen en die zijn uitdrukking heeft gevonden in de nationaalsocialistische staat. Ik heb me er ook voor ingezet dat deze geest met zijn vreselijke consequenties zoals het buitensporige nationalisme, rassensvervolging, ongeloof en materialisme zou worden overwonnen. Wat dat betreft hebben de nationaalsocialisten, van hun standpunt uit, gelijk dat ze mij ombrengen.'

Alleen al vanwege deze woorden zou ik dit boekje willen toevertrouwen aan ieder jong mens op aarde die op basis van de waarden die Von Moltke tot aan zijn laatste snik hoog heeft gehouden, vorm wil geven aan het eigen heden en aan de wenkende toekomst. Maar 'Als Hitler valt' heeft veel meer te bieden. Marlouk Alders begint met haar persoonlijke geschiedenis omdat die veel zegt over haar verbondenheid met en haar betrokkenheid op de Kreisauer Kreis. Een belangrijke rol heeft hierbij de leefgemeenschap van het Rosenstock-Huessy Huis in Haarlem gespeeld, waar zij in de zeventiger jaren in terecht kwam. Ze leert hier het gedachtegoed kennen van Eugen Rosenstock Huessy die wel de vader van de Kreisauer Kreis wordt genoemd. Tot 1933 was Rosenstock hoogleraar in de geschiedenis van de rechtswetenschap aan de universiteit van Breslau en als zodanig de docent van onder andere Helmuth James von Moltke en Peter Yorck von Wartenburg, die later zo'n belangrijke rol zouden vervullen in het verzet tegen het naziregime. In 1933 is Rosenstock uitgeweken naar de Verenigde Staten. Daar is hij al spoedig opnieuw als hoogleraar aan de slag gegaan. Na afloop van de oorlog is Eugen Rosenstock de levensgezel geworden van Freya von Moltke, de weduwe van Helmuth James von Moltke. Marlouk vertelt dat zij op een gegeven ogenblik Freya von Moltke leerde kennen die haar het nodige vertelde over het vervallen landgoed in Kreisau/Krzyzowa in Polen en over de plannen die gesmeed werden om daar een internationaal ontmoetingscentrum te vestigen gebaseerd op de ideeën van Eugen Rosenstock Huessy en in zijn spoor die van de leden van de Kreisauer Kreis. Uit alles blijkt hoe belangrijk de ontmoetingen met Freya von Moltke geweest zijn voor de verdere levensgang van Marlouk. Ze is een sterke betrokkene geworden bij de verzetsbeweging van de Kreisauer Kreis die ooit in gang is gezet en tot op de huidige dag nog niets aan waarde heeft ingeboet.

Tenslotte. U hoeft niet af te reizen naar Berlijn om die indrukwekkende portrettenreeks van leden van de Kreisauer Kreis in het Bendlerblock in de Stauffenbergstrasse te gaan zien. Alles is door Marlouk opgenomen in 'Als Hitler valt'. Het dikke boek van Ger van Roon 'Neuordnung im Widerstand' hoe magistraal ook, hoeft u niet te lezen, want Marlouk heeft de inhoud kort en krachtig verwerkt in haar goed leesbare, inhoudrijke geschrift. Het is een boekje voor mensen van deze tijd, voor nieuwe generaties. Hier valt in kort bestek veel te leren over een hoge kwaliteit van leven en samenleven op basis van het nemen van verantwoordelijkheid voor elkaar.

EEN GEDICHT VAN EUGEN ROSENSTOCK-HUESSY

VERTAALD DOOR WILMY VERHAGE

AN ARTHUR STEIN.

I

Nur Tod verjüngt, nur Sterbekraft
erneuert alles Wissens Saft.
Du weilst in Wissensspeichers Haft,
bis größere Liebe Dich entraftt.

Blüht ihm das Wissen ganz allein:
Dir blüht das Wissen noch allein, allein,
bleibst Du zwar chemisch rein,
kannst wissen, doch nie weise sein.

Vae soli, lieber Arthur Stein!

II

Die Lehre ist des Wissens Schranke,
„Wissenschaft“ ist ein Ungedanke;
„Gelehrte“ sind und bleiben Kranke.

Der Hörer ist des Lehrers Maß,
weil „sie“ was braucht, darf er was wissen.
Erkenntnis ist kein Hundep/issen/,
’s ist Heiltrank in der Lehre Glas;

Geistbildung ist ihr großes Müssen.
Vom Apfelbisse erst genas,
wer um des Bruders willen aß:
um ihn zu heilen, darfst Du wissen!

III

Die Wahrheit ist nicht allgemein,
gemeinschaftlich – das soll sie sein.
Dem Liebenden nur fällt was ein.
Lehrliche, Liebeslehre weihn

Aan Arthur Stein

I

Slechts dood verjongt, alleen de kracht tot sterven
Vernieuwt het levenssap van alle weten
Jij blijft gevangen in de opslagruimte van het
weten
tot een grotere liefde je daar weggrist

Als in hem¹ alleen maar het weten bloeit:
in jou bloeit het weten nog alleen, alleen
blijf je chemisch wel zuiver,
mag je wel weten, maar wijs zal je nooit zijn

Vae soli, lieve Arthur Stein

II

De leer begrenst het weten
“Wetenschap” is een on-begrip
“Geleerden” zijn en blijven zieken

De toehoord(st)er is de maatstaf voor de leraar
omdat ‘zij’ iets nodig heeft, mag hij wat weten.
Inzicht is geen katten/pis
Het is geneeskrachtige drank in het glas van de
leer

Vorming van geest is haar grote opdracht
Van de beet in de appel genas alleen hij
Die er van at ter wille van zijn broeder:
hem te genezen, mag jij weten!

III

De waarheid is niet algemeen,
gemeenschappelijk - dát zou ze moeten zijn.
Alleen zij die liefhebben valt iets in.
Liefde voor de leer, leer van de liefde wijden

¹ Bedoeld wordt m.i. Nietzsche

die Ratio, und in ihrem Schein
erträgt das Volk die große Pein
und läßt die Wissenschaft gedeihn.
Wie kannst du nach „berechtigt“ schrein? (S. 17!!)

Rechtsfragen sind ein toter Schein.
Berechtigt ist ein Eigentum,
berechtigt sind Verträge.

Die Freiheit ist des Geistes Ruhm
und Kraft ist seine Säge.

Kein Geist hat „Recht“, auch nicht der Christ,
er stürzt ja um das Rechtsgerüst,
dafür erhält er – Schläge.

IV
Nietzsche hat weder Recht gehabt
noch durft' er's haben wollen.
Wen Haß auf Todesgeist begabt,
der läßt sich nicht verzollen.

Du schreibst dich von Vor Nietzsche her -
er rang um Geistes Wiederkehr,
ums Auferstehenwollen.

Arthur Stein 1871-1959
Nietzsche und die Wissenschaft 1921

Nawoord van de vertaalster:

Dit gedicht van Rosenstock-Huessy is een antwoord op het boek 'Nietzsche und die Wissenschaft', dat Arthur Stein (1871-1959) in 1921 schreef. Kennelijk was hij het niet eens met diens invalshoek: Waarin Stein de denkbeelden van Nietzsche voor algemeen geldend houdt, maar geen oog heeft voor wat Nietzsche bezielde. Hij blijft als het ware voor Nietzsche staan, terwijl Rosenstock-Huessy zich na Nietzsche bevindt. Zeg maar voor-oorlogs denken versus na-oorlogs denken. Of tweede millennium versus derde millennium. Een gedachtenstrijd, die nog lang niet is uitgewoed.. Met dank aan Eckart Wilkens, die het gedicht onder mijn aandacht heeft gebracht.

de ratio in, en in haar schijnwerper
verdraagt het volk het hevig lijden
en laat de wetenschap gedijen
Hoe kun je om "gerechtigheid" roepen?

Rechtsvragen zijn een dode schijn.
Een eigendom is rechtsgeldig,
Rechtsgeldig zijn verdragen.

De geest wordt geroemd om zijn vrijheid
en kracht is zijn zaag

Geen geest bezit "recht", het gelijk aan zijn zijde,
ook de Christen niet,
hij struikelt juist over het rechtssysteem,
en daarvoor krijgt hij - slaag

IV
Nietzsche had het recht² niet aan zijn zijde
noch zou hij die pretentie mogen hebben.
Als haat met de geest tot doden wordt gevoed
laat hij zich niet door belastingheffing
weerhouden

Jij schrijft vanuit voor Nietzsche -
maar hij streed voor de terugkeer van de geest
omwille van het opstaan

² Tussen recht hebben en gelijk hebben bestaat in het Duits geen onderscheid

UIT HET BESTUUR.

MET HET OOG OP DE AANSTAANDE BIJENKOMST.

OTTO KROESEN

Bij het thema rond burgerschap hebben we gezien dat dit niet bestaat als een ondeelbaar en identificeerbaar geheel, maar dat er sprake is een Europese geschiedenis waarin in verschillende landen waarden zijn ontstaan, die allemaal hebben bijgedragen aan die 'burgerschap'. De term 'burgerschap' is daarmee een meerkleurig palet waarin verschillende oriëntaties om de voorrang strijden. Te denken valt dan aan waarden als civiliteit (Italië), gewetensvol handelen (Duitsland), teamspirit (Engeland), individueel initiatief en creativiteit (Frankrijk) en totaalcalculatie en mobilisatie (Rusland). Natuurlijk is deze opsomming aan te vullen met heel veel andere waarden die ook een rol spelen, maar deze zijn het die naar voren komen in de beschrijvingen van Rosenstock. In verschillende landen en door verschillende mensen zal de rangorde ervan anders worden ingevuld. De aanvullingen die in verschillende landen aangereikt worden zullen ook verschillend zijn. De verschillen zijn kortom groot. De confrontatie met al deze verschillen leidt ertoe dat veel mensen vinden dat de nationale identiteit in gevaar is. Dat is ook in Nederland het geval. Het gevaar van sociaal ongenoegen, de instroom van vreemdelingen, leidt volgens velen tot desintegratie van de samenleving en sterker nog, tot desintegratie van de rechtsstaat (Thierry Baudet).

Je kunt je natuurlijk op het standpunt stellen dat zoiets als een nationale identiteit nooit heeft bestaan en er ook nooit zal zijn. Voor zover je het over een Nederlandse identiteit kunt hebben (of over welke andere dan ook), gaat het vooral over een symboolbegrip, dat in het beste geval een verenigende rol kan spelen, maar wellicht net zo goed een splijtzwam kan zijn in de samenleving. Maar in ieder geval geen realiteit.

Lege woorden?

Rosenstock heeft het daarover; hoe woorden hun werking verliezen, niet meer serieus genomen worden. Hoe moet je aankijken tegen de strijd over woorden, over verschillende historische verhalen en de conflicten daarover. "Oorlog is al een stap naar elkaar toe", schrijft hij weerbarstig. Een oorlog is een ramp daar niet van, maar het is ook de

barensnood die bij een geboorte hoort. Stappen op weg naar een nieuwe situatie. Daar hoort ook een nieuwe taal bij. In Nederland, maar ook in Europa.

Daarmee wenden we onze blik van burgerschap naar onze identiteit. Ze hangen met elkaar samen. Misschien zijn het wel twee zijden van dezelfde medaille. Burgerschap als de buitenkant van de binnenkant die identiteit heet. Welke stemmen laten zich in ons horen wanneer het gaat om wie wij zijn. Wie zijn wij in Nederland, in Europa?

Wat is het kruis dat zich aan ons opdringt in onze problematisch geworden identiteit. Is er een leerstap te formuleren die wij mensen in Nederland en Europa onder de knie moeten krijgen om werkelijk met elkaar te kunnen samenleven? Wat of beter gezegd; welke taal moeten we belichamen in deze strijd?

Oorsprong

Hoe komt een nieuwe taal tot stand. Hoe komt taal tot stand überhaupt. Hoe wordt een taal gemeenschappelijk? Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat is daarom de titel voor onze volgende bijeenkomst. De uitnodiging daarvoor is al uitgegaan, maar volgt ook nog hieronder.

De aanstaande bijeenkomst van onze vereniging:

Plaats: Synagoge te Deventer,
7 oktober 2017

Thema: **Een gezond wij-gevoel, hoe doen we dat?**

Vereniging Respondeo

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.

Contributies en donaties: Triodosbank, Ibanrekening:

NL 57 Trio019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo.

Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25 – € 35 per jaar), donatie of gift.

Het bestuur wordt gevormd door:

Otto Kroesen voorzitter,

Egbert Schroten secretaris,

Jürgen Müller penningmeester,

Greet Oosterbroek-Baars,

Henk van Olst.

Secretariaat: Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg

tel. 0523 677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken: Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg

(boekenlijst op aanvraag) tel.0343-415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo.

Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met:

Marlouw Alders, tel. 023 5363145. Email: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Interim verschijnt 2 x per jaar.

Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden. Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.

Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.

Redactie Interim: Jan Kroesen en Wilmy Verhage

Vormgeving: Jan Kroesen/Peter Bakker

Redactieadres: S.L. Mansholtplein 3 8802 RN, Franeker.

Tel.020- 6736534 E-Mail Jan: kroesen@me.com

E-Mail Wilmy: WVerhage@xs4all.nl

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.